

УДК 343.2/7

Віталій Куц,

кандидат юридичних наук, професор
Національної академії прокуратури України

ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ТА ЗАСОБИ ЇХ ВИКОНАННЯ: ВІД ІЛЮЗІЙ ДО РЕАЛІЙ

Характеризуються визначені в ст. 1 КК України завдання цього Кодексу та засоби їх вирішення. Обґрунтовується висновок щодо їх невідповідності об'єктивній дійсності та пропонується варіант розв'язання цієї проблеми.

Ключові слова: кримінальний закон, завдання, засоби виконання завдань, кримінально-правова охорона, правове забезпечення.

Характерним для вітчизняного законодавства є закріплення в текстах законів не лише класичних правових норм, а й так званих нетрадиційних правових приписів: норм-декларацій та норм-дефініцій. Не є виключенням із цього й Кримінальний кодекс України (далі — КК України), ст. 1 якого визначає завдання цього Кодексу (ч. 1) та «засіб» їх виконання (ч. 2). Зазначені законодавчі положення становлять науковий інтерес через наявність сумніву щодо реальності поставлених завдань та коректності їх законодавчого визначення. Це, а також відсутність ґрунтовних наукових публікацій, присвячених обраній темі, обумовлює актуальність статті, що пропонується.

Частиною 1 ст. 1 КК України передбачено, що Кодекс має своїм завданням 1) «правове забезпечення охорони» цінностей, перерахованих у цій статті, від злочинних посягань; 2) забезпечення миру і безпеки людства; 3) запобігання злочинам. На фоні законодавчого визначення завдань у Кримінальному кодексі 1960 р. спочатку здається, що законодавець адекватно відобразив у статті чинного «антикримінального» закону його завдання, адже в попередньому Кодексі у властивому тій добі стилі високопарно проголошувалось, що він має завданням не більше й не менше, як «охорону суспільного ладу України, його політичної і економічної систем...» від злочинних посягань. На яву міфічність таких завдань було звернуто увагу під час створення проекту нинішнього Кодексу та зроб-

лено висновок, що подібні завдання не під силу жодному із законів [1].

Дійсно, охорона правопорядку — це справа правовохоронної системи. Завданням же закону є правове забезпечення такої охорони, що й було відображено в ст. 1 КК України 2001 р. Але, читаючи коментарі до цієї статті, усвідомлюєш, що автори деяких із них так і не збагнули різниці між охороною та правовим забезпеченням її здійснення. Про правове забезпечення в них взагалі не йдеться, зате красномовно описується, як кримінальний закон «охороняє» міфічні суспільні відносини від злочинної навали [2] або «захищає» «людські, суспільні та державні цінності» невідомо від чого [3]. Хочеться запитати коментаторів, чи вірять вони самі у ці казки і чи не час відходити від пропагандистського стилю, описуючи конкретні кримінально-правові явища? Справді, що стоїть за таким, наприклад, висновком: «Охоронне завдання кримінального закону здійснюється через регулювання кримінально-правових відносин, що виникли під час вчинення злочину між особою, яка вчинила такий злочин, і державою» [4]? Нічого, крім ще одного риторичного запитання: «Навіщо ставити перед законом такі дивні завдання: врегулювати якісь недоступні для сприйняття і раціоналізації відносини, що виникли під час, наприклад, убивства чи знищення чужого майна? Хіба під «охоронною» дією кримінального закону ці «відносини» припиняться і вбита злочинцем людина оживе чи знищене зловмисником

майно чарівним чином відновиться й повернеться власникові? Вочевидь, що ні. Злочин вчинено, його наслідки настали, але не тому, що Кодекс не виконав свого «охоронного» завдання, а тому, що це йому об'єктивно не під силу.

Інша справа — створити відповідне матеріально-правове забезпечення такої охорони. Це — цілком реальне завдання для сучасного Кримінального кодексу держави. Він є збіркою всіх існуючих в Україні законів про кримінальні правопорушення та засоби кримінально-правового реагування на їх вчинення, результатом найвищої з відомих людству форм систематизації законодавства. Не слід також забувати, що Кримінальний кодекс є формою існування національного кримінального права. Чому як не Кодексу ставити завдання правового забезпечення. А ось забезпечення чого, слід обумовити окремо. Нинішня формула говорить про забезпечення охорони. На наш погляд, більш точним був би вислів «забезпечення реагування на вчинення кримінального правопорушення». Охорону, здійснювану за допомогою Кодексу, вочевидь слід визнати опосередкованою у тому сенсі, що вона є результатом зазначеного вище реагування і стосується тих цінностей, що не постраждали від нових злочинів, яким вдалося запобігти, відреагувавши на попередні злочини.

Наступним завданням КК України визначене «забезпечення миру і безпеки людства». Оцінити реальність цього завдання мали б допомогти все ті ж коментаторі КК України. Але вони взагалі обходять це «завдання» своєю увагою. У найбільш титулованному з них так і заявлено: «Частина 1 ст. 1 визначає, що КК має два основних завдання. Перше — це охорона суспільних відносин... інше завдання — запобігання злочинам...» [5].

У більш поміркованому коментарі висловлюється думка, що «двома основними завданнями КК є: 1) правове забезпечення охорони певних суспільних відносин та соціальних благ; 2) запобігання злочинам» [6]. Виходить, що крім основних завдань існують і додаткові, другорядні. З тексту ч. 1 ст. 1 КК України однозначно випливає, що другорядним завданням залишилось «забезпечення миру і безпеки людства». Чергове рито-

ричне запитання: чи може таке завдання бути другорядним? Мабуть, автори коментаря у такий спосіб намагалися «заховати» недолуго сформульоване і явно невиконане завдання від читача. Отже, напрошується висновок, що друге за рахунком завдання КК України є ще більш міфічним, ніж попереднє. Усвідомлюючи це, коментатори ст. 1 Кодексу воліють робити вигляд, що цього завдання взагалі не ставилось. Але, як відомо, написане пером не підвладне й сокирі, або маємо те, що маємо.

Стосовно третього за рахунком і останнього завдання КК України — запобігання злочинам — зазначимо, що воно — єдине з переліку таких завдань, котре можна вважати більш-менш реальним. Дійсно, саме існування Кримінального кодексу стримує багатьох потенційних злочинців від вчинення злочинного діяння. Але парадокс у тому, що в коментарях це завдання практично обійдено увагою. Весь творчий потенціал їх авторів зосередився на поясненні неіснуючого. А може, це й не парадокс? Просто те, що існує насправді, не потребує розлогого пояснення: воно і так очевидне. А ось реально не існуюче і чомусь відтворене в законі потребує відповідного обґрунтування з боку глосаторів, котрі за багатовіковою звичкою намагаються недолугість, возведену в Закон, видати за законодавчу мудрість.

Пильної уваги та критичної оцінки заслуговують законодавчі та коментаторські уявлення не лише про завдання Кодексу, а й про *засіб їх виконання*. Про нього йдеться в ч. 2 ст. 1 КК України, де зазначається, що для здійснення свого завдання Кримінальний кодекс України визначає, «які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Навряд чи визначення кола правопорушень та засобів реагування на них здатне саме по собі зберегти цінності від зазіхання на них. Для цього потрібні чималі спеціально-запобіжні та кримінально-юстиційні зусилля. Насправді те, про що йдеться в ч. 2 ст. 1 КК України, є не засобом охорони, а засобом *правового забезпечення її здійснення*. Сам по собі кодекс не здатен нікого й нічого захистити чи зберегти. Це — прерогатива відповід-

них державних органів. Але вони здійснюють свою охоронну функцію, керуючись, у тому числі, й положеннями КК України.

Виникає ще одне запитання: чи ефективною буде охорона найважливіших цінностей суспільства за допомогою Кодексу, в якому проголошується, що охороняти їх слід лише від злочинів і виключно шляхом покарання злочинця? Гадаємо, що в сучасних умовах відповідь на це запитання має бути негативною, адже людство давно зрозуміло, що суттєва шкода може настати не лише від злочину, а й від інших «причин», реагувати на які покаранням не раціонально і не гуманно. Маємо на увазі так звані ексцеси неосудних, малолітніх, а останнім часом — і юридичних осіб. Та й на самі злочини реакція у вигляді застосування покарання не завжди ефективна, тому законом і передбачена можливість відмови від призначення покарання та звільнення від його відбування. Усвідомлення цього незаперечного факту обумовило появу в національному законодавстві понять «кримінальне правопорушення» та «заходи кримінально-правового характеру».

Так сталося, що поняття кримінального правопорушення було повністю витіснене з кримінально-правового лексикону поняттям «злочин». Ідея запровадити до вітчизняного кримінального права поряд зі злочином ще й кримінальний проступок відродила інтерес до поняття кримінального правопорушення як об'єднуючого ці два види кримінально-правових деліктів. При цьому правовій доктрині та законодавцю «здалося», що, окрім злочину та проступку, інших кримінальних правопорушень більше не існує. Насправді ж, вітчизняні реалії свідчать, що кримінальними правопорушеннями є також і факти вчинення суспільно небезпечних діянь, передбачених Особливою частиною КК України, особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, а також неосудними особами. Фактично такими правопорушеннями визнано й деструктивну «поведінку» юридичних осіб, щодо яких законодавець установив відповідні кримінально-правові заходи у розділі XIV¹ КК України. Навряд чи хто на-

важиться назвати ексцеси юридичних осіб злочином.

Поняття кримінального правопорушення, з'ясування його сутності та змісту мало б ґрунтуватись на загальнотеоретичному розумінні правопорушення в широкому його сенсі, але наявне в теорії права його визначення викликає обґрунтовані сумніви стосовно його адекватності об'єктивній дійсності. Розроблене за радянських часів із претензією на універсальність визначення правопорушення як винного протиправного діяння правосуб'єктної особи, що спричиняє шкоду суспільним відносинам, не охоплює собою ознак кримінального правопорушення. Подібні неспівпадиння деяких загальнотеоретичних дефініцій з галузевими вже зацікавили дослідників кримінально-правового регулювання. Зокрема зазначається, що теоретичні «...категорії, які мали б бути універсальними для всієї системи права, по-різному виявляються в окремих його галузях, а інколи не спрацьовують узагалі...» [7]. Глибинною причиною такого неспівпадиння є різні світоглядні підходи до світосприйняття та правосприйняття. Представники так званого позитивізму, які першоджерелом розуміння дійсності вважають свідомість і волю людини, що її пізнає, а відтак першоджерелом права — свідомість і волю законодавця, впевнені, що кримінальним правопорушенням є виключно усвідомлене і винне діяння людини. Прихильники іншого погляду на життя — природно-правового, або біоетичного, — дивляться на правопорушення як на будь-яке діяння, що порушує правила, першоджерелом яких є закони соціальної природи [8]. З позиції таких законів спричинення шкоди або створення небезпеки оточенню є правопорушенням незалежно від характеристики особистості спричинника шкоди. До того ж, не слід забувати, що правопорушення завжди спричиняє конфлікт, який держава часто без належних на те підстав присвоює собі та врегулює шляхом покарання одного з його учасників. Сприйняття правопорушення не як лише усвідомленого вольового одностороннього вчинку, а двостороннього конфлікту потребує переосмислення засобів його розв'язання. Присвоєння дер-

жавою собі чужого конфлікту та покарання одного з його учасників зарекомендувало себе неефективним методом регулювання кримінальних правовідносин, що не забезпечує соціального миру в суспільстві. Більш раціональним методом врегулювання таких конфліктів та відповідних кримінальних правовідносин все ширше визнається примирення учасників кримінально-правового конфлікту.

З огляду на викладене пропонуємо наступну дефініцію кримінального правопорушення: *це — протиправне діяння, що спричинило конфлікт з приводу завдання одним із його учасників суттєвої шкоди іншому або створення загрози настання такої шкоди, правовим наслідком якого є передбачені законом засоби кримінально-правового реагування з метою розв'язання цього конфлікту.*

Запропоноване визначення, по-перше, переносить акцент з конфлікту правопорушника з законом на його конфлікт з потерпілим, а відтак зосереджує увагу на інтересах потерпілого, а не держави як представника закону; по-друге, підкреслює, що кримінальна відповідальність, і тим більше — покарання, не виступає єдиним засобом врегулювання такого конфлікту.

З такого визначення можна виокремити наступні основні ознаки кримінального правопорушення:

1) наявність конфлікту між суб'єктами у зв'язку із спричиненням одним із них іншому суттєвої шкоди або створення реальної загрози настання такої шкоди;

2) наявність кримінально-правового наслідку вчинення діяння у вигляді кримінальної відповідальності або іншого засобу кримінально-правового реагування (відмови від її застосування, примусових засобів медичного або виховного характеру тощо).

Включення до числа ознак правопорушення вини можна пояснити дотриманням принципу невідворотності відповідальності за правопорушення тому, що відповідальність, як відомо, може застосовуватися виключно до деліктоздатної та винної особи. Але зазначений принцип вже вичерпав себе і разом з принципом невідворотності покарання відійшов в історію юриспруденції. Нині законодавством

України сповідується принцип невідворотності кримінально-правового реагування на вчинене правопорушення. Формами такого реагування можуть бути і такі заходи, що не вимагають обов'язкового усвідомлення їх сутності, скажімо, примусові заходи медичного характеру.

Як і будь-яке інше явище, кримінальне правопорушення має форми свого існування, що дає можливість поділити ці правопорушення на відповідні види. Донедавна проблеми розподілу кримінальних правопорушень не існувало, оскільки єдиною їх формою визнавався злочин. Всі інші діяння, передбачені кримінальним законодавством, не розглядалися як кримінальні правопорушення, мабуть і через існуючий загальнотеоретичний підхід до вирішення цієї проблеми.

Насправді ж, з огляду на визначені вище ознаки кримінального правопорушення, що відповідають чинному кримінальному законодавству, кримінальними правопорушеннями слід вважати не лише злочини, а й так звані ексцеси малолітніх та неосудних, а також суспільно небезпечні діяння, що передбачені КК України, але які при цьому не «заслужують» на кримінальну відповідальність і законодавець надає можливість відмовитися від її застосування. На жаль, законодавче визначення цього способу реагування на вчинення кримінального правопорушення як «звільнення від відповідальності» не можна визнати коректним, оскільки воно не точно відображає сутність та зміст такого реагування. Звільнитися, як відомо, можна лише від того, що вже настало. Оскільки в зазначеній ситуації відповідальність ще не настає, то й звільняти поки що немає від чого. Має місце відмова від застосування кримінальної відповідальності, або, в процесуальному ключі, звільнення від притягнення до кримінальної відповідальності.

Останнє привертає особливу увагу, зокрема й тому, що існують обґрунтовані сумніви стосовно того, чи є діяння, на яке держава реагує відмовою від застосування кримінальної відповідальності, злочином. Переважна більшість криміналістів переконана, що це — також злочин, забуваючи при цьому, що, по-пер-

ше, в такій ситуації відсутня караність діяння як обов'язкова ознака злочину, а по-друге, відсутній обвинувальний вирок суду, який, за законодавством України, виступає єдино можливим юридичним засобом визнання особи злочинцем, а її вчинку — злочином. Отже, щонайменше в умовах передбаченої законом обов'язкової відмови від застосування кримінальної відповідальності (ст. 49, ч. 2 ст. 11, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 263, ч. 6 ст. 369 КК України тощо) злочин трансформується в іншу форму кримінального правопорушення, яка може претендувати на самостійний його різновид.

Слід зазначити, що серед вітчизняних криміналістів не існує єдиної думки і щодо кримінально-правової природи незакінченого злочинного діяння, добровільно припиненого суб'єктом його вчинення. Дехто вважає його незакінченим злочином, добровільно не доведеним до кінця. На наш погляд, у цьому випадку має місце не злочин, а специфічна форма кримінального правопорушення, що за наявності добровільної відмови від подальшої трансформації її у злочин виключає кримінальну відповідальність, а не звільняє від притягнення до неї, як вважає низка дослідників цієї проблеми [9].

Останнім часом набуває популярності тема кримінального проступку. Вона цікава з багатьох причин, у тому числі й з точки зору його визнання різновидом кримінального правопорушення. Є чимало супротивників запровадження цієї нової для вітчизняної правової системи форми кримінального правопорушення. На наш погляд, глобалізація як об'єктивний процес, що охопив планету, навряд чи дозволить зберегти вітчизняне кримінальне законодавство в недоторканному стані, на що сподівається консервативно налаштована частина фахівців, посиляючись на традиції, особливості національного цивілізаційного поступу та інші обставини. Відомо, що в багатьох успішних європейських державах поряд із злочином виокремлюються й інші кримінальні правопорушення з різними їх назвами (кримінальний проступок, карний проступок) що забезпечує більш глибоку, в порівнянні з існуючою в Україні, диференціацію кримінальної відпові-

дальності, а відтак і справедливості антикримінального судочинства.

З визнанням кримінальних проступків різновидом кримінального правопорушення доцільно запровадити ще одну форму такої відповідальності — кримінально-правове стягнення. Сприйняття цієї ідеї гармонізувало б кількість форм кримінального правопорушення з кількістю форм відповідальності за їх вчинення: за злочин наставала б відповідальність у формі покарання, а за кримінальний проступок — у формі кримінально-правового стягнення. Включення до арсеналу засобів кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення кримінального стягнення свідчило би про прогресивність правової системи, що його запровадила. Визнання в Україні доцільності доповнення видів кримінальних правопорушень кримінальним проступком, незважаючи на певний спротив, поступово, як і все нове, пробиває собі дорогу до практичного впровадження. Вагомим результатом цього поступу є проголошення кримінального проступку різновидом кримінального правопорушення у новому КПК України та запровадження окремого режиму їх досудового розслідування — дізнання.

Розподіл кримінальних правопорушень на види, як і будь-яка інша класифікація явищ, може вважатися науковою лише за умови, що здійснюється вона за якимось одним критерієм. Теоретичний інтерес та практичне значення має розподіл кримінальних правопорушень на види за таким критерієм, як наявність чи відсутність можливості застосування за їх вчинення кримінальної відповідальності. За цим критерієм, всі кримінальні правопорушення піддаються розподілу на два види: 1) ті, що можуть тягнути за собою кримінальної відповідальності; 2) ті, що не можуть тягнути за собою кримінальну відповідальність. У свою чергу, кожен із видів можна розподілити на підвиди: перший — на злочини та кримінальні проступки; другий — на ексцеси неосудних та малолітніх, що виключають злочинність діяння, ексцеси юридичних осіб та діяння, що не заслуговують кримінальної відповідальності, в результаті чого особа або звільняється від притягнення до неї, або не підлягає кримінальній відповідальності.

Отже, кримінально-правового реагування заслуговують не лише злочини, а й інші прояви деструктивності й, відповідно, засобами такого реагування мають бути не лише покарання, як зазначається в ч. 2 ст. 1 КК України. Звідси висновок, що визначений законодавцем засіб виконання завдань КК України такий самий недолугий, як і самі ці завдання. Ні одне, ні інше не відображає дійсності, відірване від неї.

Реальним завданням КК України є кримінально-правове забезпечення реагування на кримінальні правопорушення. Засобом такого забезпечення має визнаватись законодавче визначення поняття кримінального правопорушення, їх видів та вичерпного переліку, а також законодавче поняття засобів кримінально-правового реагування на вчинення кримінальних правопорушень, їх видів та вичерпного переліку в Кодексі.

ПРИМІТКИ

1. Куц В. М. Новий кримінальний кодекс України: яким йому бути / В. М. Куц. — Х. : Ксилон, 1999. — С. 24.
2. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. ком. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. — 5-те вид., допов. — Х. : Право, 2013. — Т. 1: Загальна частина. — С. 7.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С. С. Яценка. — К. : А.С.К., 2002. — С. 6.
4. Там само.
5. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. ком. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. — 5-те вид., допов. — Х. : Право, 2013. — Т. 1: Загальна частина. — С. 7.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : 5-те вид., перероб. та допов. / за ред. М. І. Мельника та М. І. Хавронока. — К. : Юридична думка, 2008. — С. 9.
7. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія / О. В. Наден. — Х. : Право, 2012. — С. 1.
8. Костенко А. Н. О законах природного права как первоисточнике законодательства об уголовной ответственности / А. Н. Костенко // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : Право, 2013. — С. 79—83.
9. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2013. — С. 331.

Куц Виталий. Задачи Уголовного кодекса Украины и способы их выполнения: от иллюзий к реалиям.

Характеризуются задачи УК Украины, а также средства их решения, закрепленные в первой статье Кодекса. Обосновывается вывод об их несоответствии объективной действительности и предлагается вариант решения данной проблемы.

Ключевые слова: уголовный закон, задачи, средства выполнения задач, уголовно-правовая охрана, правовое обеспечение.

Kuts Vitaliy. Tasks of the criminal code of Ukraine and methods of their performance: from illusion to reality.

Characterized by problems of the Criminal Code, as well as means to address them enshrined in the first article of the Code. The conclusion of their objective reality inconsistency and proposed solution to this problem.

Key words: criminal law, objectives, means to perform the tasks of criminal-law protection, legal support.